

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی، تاریخ و مدرسے معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ

عنوان:

خاندانهای شیعه در عصر غیبت صغری (جایگاه سیاسی، مذهبی و فرهنگی)

استاد راهنما:

دکتر نعمت الله صغری

استاد مشاور:

دکتر زهرا روح اللهی امیری

نگارش:

نجمه سادات داوطلب

زمستان ۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به :

مولای متقیان، امام مظران، آنکه هستی،

نشان وجود اوست و غیبتش پیامی از حضور

اوست، به ساحت مقدس و لیعصر

حجّه بن الحسن العسکری (ع)

و تقدیم به:

مظران دلسوخته و خود ساخته عصر غیبت

تشر و تقدیر

پس از پاس از خداوند متعال

از راهبانی های ارزنده اساتید محترم جناب آقای دکتر نعمت الله صفری و خانم دکتر روح الهی امیری که در طول پایان نامه از نظرات

آنها استفاده شد قدردانی می کنم.

از دلسوزی های بی شائبه خانواده عزیزم و بهرایی همسر گرامیم نهایت تشکر را دارم.

از دوستانی که هر یک به نحوی مراد این پژوهش مساعدت نمودند تشکر می کنم.

چکیده

پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این سوال پی گرفته شد که جایگاه خاندان های شیعی در عصر غیبت چگونه بود؟ فرضیه ای که برای پاسخگویی به این سوال در نظر گرفته شده، خاندان های شیعی به تناسب جایگاه سیاسی، فرهنگی و مذهبی خود نقش های متفاوتی در روند گسترش تشیع امامی ایفاء کردند. از آغاز غیبت صغری به سبب اوضاع داخلی حکومت عباسی موقعیت مناسب سیاسی برای شیعیان توسعه‌ی بیشتری یافت. شماری از شخصیت های شیعه مذهب، در مناصب اداری و حکومت عباسیان نفوذ کرده و تصدی برخی امور را به دست گرفتند این امر در تغییر وضعیت عمومی شیعیان نقش مهمی داشت و شخصیت های برجسته ای از شیعیان وارد مناصب سیاسی شدند در این میان می توان به شخصیت های متنفذ سیاسی چون حسین بن روح نوبختی اشاره کرد که علاوه بر نفوذ سیاسی بسیار زیاد جزو نائبان خاص امام دوازدهم بود و افراد دیگری که هر کدام از این افراد برجسته، منتسب به یکی از خاندان های با نفوذ شیعه بودند. لذا هدف از این پژوهش شناسایی راهبرد اتخاذی این خاندانهای شیعه در عصر غیبت است که چگونه به این امر نائل شدند بدین جهت در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی تحلیلی به بررسی نقش و جایگاه سیاسی، فرهنگی و مذهبی خاندانهای شیعه در عصر غیبت صغری پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: تشیع، اشعریان، نوبختیان، آل فرات، آل بسطام، غیبت صغری.

فهرست مطالب

مقدمه: طرح تحقیق.....	۱
۱- بیان مسأله	۲
۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن :	۲
۳- سابقه پژوهش :	۳
۴- سوال اصلی پژوهش:	۳
۵- فرضیه های پژوهش:	۴
۶- مفاهیم و متغیرها :	۴
مفاهیم :	۴
متغیرها:	۴
۷- سوالات فرعی پژوهشی :	۴
۸- پیش فرض های پژوهش	۵
۹- اهداف پژوهش:	۵
۱۰- روش پژوهش :	۵
۱۱- روش گرد آوری اطلاعات و داده ها :	۵
۱۲- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده ها :	۵
۱۳- سازمان دهی پژوهشی	۵
۱۴- کتاب شناسی پژوهش :	۶

۶	الف- تواریخ عمومی
۷	ب- کتب رجالی
۷	ج- آداب ملکداری
۸	د- کتب محلی
۹	مقدمه
۹	اوضاع سیاسی جهان اسلام در عصر غیبت صغری
۱۰	ادوار حکومتی خلفای شش گانه عصر غیبت صغری
۱۳	جغرافیای انسانی شیعه در عصر غیبت
۱۶	فصل اول: جایگاه مذهبی و فرهنگی و سیاسی خاندان اشعری
۱۷	مقدمه
۱۸	نسب و خاستگاه خاندان اشعری
۲۰	چگونگی اسلام آوردن اشعریان
۲۲	دلایل مهاجرت اشعریان به قم
۲۲	اهمیت خاندان اشعری در اسلام و تشیع
۲۶	تاثیر تشیع قم بر سایر مناطق
۲۷	نقش اشعریان در جریانات فرهنگی
۳۰	نقش خاندان اشعری در جریانات درونی شیعه
۳۲	نقش خاندان اشعری در تأیید و کلا
۳۳	ابوعلی احمد بن اسحاق بن عبدالله بن سعد بن مالک الاشعری :
۳۴	ابوجعفر محمد بن علی بن محبوب الاشعری قمی :
۳۴	نقش خاندان اشعری در اسناد و روایت
۳۵	موقعیت سیاسی و اجتماعی اشعریان در قم

۳۷افراد برجسته‌ی خاندان اشعری
۳۸احمد بن محمد بن عیسی بن عبدالله بن سعد مالک اشعری
۴۰محمد بن احمد بن یحیی قمی اشعری
۴۱سعد بن عبدالله اشعری
۴۲تالیفات
۴۲تعامل حدیثی اشعریان با دیگر مناطق
۴۵جمع بندی
۴۶	فصل دوم: جایگاه سیاسی و فرهنگی و مذهبی خاندان نوبختی
۴۷مقدمه
۴۷معرفی نسب و خاستگاه آل نوبخت
۴۹سرنوشت خاندان نوبختی از منصور تا عصر غیبت
۵۱اهمیت خاندان نوبختی در اسلام و تشیع
۵۲وضعیت سیاسی خاندان نوبختی
۵۴مذهب نوبختیان
۵۶جایگاه علمی نوبختیان
۵۸افراد برجسته خاندان نوبختی
۵۸ابوسهل اسماعیل بن علی:
۶۰ابومحمد حسن بن موسی نوبختی :
۶۱ابوسهل بن نوبخت
۶۲ابواسحاق اسماعیل بن ابی سهل بن نوبخت
۶۲ابویعقوب اسحاق بن اسماعیل نوبختی
۶۳ابوالحسین علی بن عباس

۶۳ ابو عبدالله حسین بن علی
۶۳ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی
۶۴ ابو محمد حسن بن حسین
۶۵ موضع گیری خاندان نوبختی در برابر جریانات انحرافی
۷۱ تعامل خاندان نوبختی با گروه های دیگر
۷۳ جمع بندی
۷۵	فصل سوم: جایگاه سیاسی و فرهنگی و مذهبی آل فرات
۷۶ مقدمه
۷۶ تاریخچه آل فرات
۸۲ اهمیت خاندان آل فرات در اسلام و تشیع
۸۴ افراد برجسته‌ی خاندان آل فرات
۸۴ ابو جعفر محمد بن موسی بن حسن بن فرات :
۸۵ ابوالعباس احمد بن محمد بن موسی بن حسن بن فرات :
۸۸ ابوالخطاب عباس بن احمد بن محمد:
۸۹ ابوالحسن علی بن محمد بن موسی:
۸۹ نخستین دوره‌ی وزارت:
۹۳ دومین دوره‌ی وزارت:
۹۶ سومین دوره‌ی وزارت ۳۱۱-۳۱۲
۹۸ ابو احمد محسن بن علی بن محمد بن موسی
۱۰۰ ابوالخطاب جعفر بن محمد بن موسی
۱۰۱ ابوالفتح فضل بن جعفر بن محمد بن خطاب
۱۰۶ ابوالفضل جعفر بن فضل بن جعفر:

جایگاه سیاسی آل فرات	۱۰۸
تعامل خاندان آل فرات با گروه های دیگر	۱۱۱
جمع بندی	۱۱۳
فصل چهارم: جایگاه سیاسی و فرهنگی و مذهبی آل بسطام	۱۱۴
مقدمه	۱۱۵
معرفی خاندان آل بسطام	۱۱۵
اهمیت خاندان آل بسطام در تشیع	۱۱۶
افراد برجسته ی آل بسطام	۱۱۷
ابوالعباس احمد بن محمد بن بسطام	۱۱۷
ابوالقاسم علی بن احمد بن بسطام	۱۱۷
ابوجعفر بسطام	۱۱۹
ابوعلی بن بسطام	۱۱۹
ابوالحسین محمد بن احمد بن بسطام	۱۱۹
ابوالفضل محمد بن بسطام	۱۲۰
نقش سیاسی بنی بسطام در خلافت عباسی	۱۲۱
نقش مذهبی آل بسطام در حکومت عباسی	۱۲۳
جمع بندی	۱۲۸
نتیجه گیری	۱۳۰
فهرست منابع	۱۳۷
الف) منابع فارسی	۱۳۸
ب) منابع عربی	۱۴۱

مقدمه:

طرح تحقیق

۱ بیان مسأله

مهمترین مسأله ای که در دوران غیبت، شیعه‌ی امامیه با آن روبرو است فقدان امام حاضر بوده است. این امر تبعات سیاسی، فرهنگی و مذهبی بسیاری برای جامعه شیعه به دنبال داشت. ارتباط برخی خاندان‌های شیعه با ائمه علیه السلام در عصر قبل از غیبت بسیار مهم است. اهمیت آن از این جهت است که این خاندان‌ها با اطلاع کامل از وظایف محوله اثرات مهمی در زمینه‌های سیاسی، فرهنگی و مذهبی از خود برجای گذاشتند. از مجموعه‌های خاندان‌های تاثیر گذار این عصر در این پژوهش به خاندان‌های مهم یعنی، اشعری، نوبختی، آل فرات و آل بسطام اشاره خواهد شد و نقش‌ها و جایگاه سیاسی، دینی و فرهنگی آنان در حد میسور، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن :

وجود نقاط مبهم در این دوره‌ی تاریخی نگارنده را بر آن می‌دارد تا به بررسی نقش و جایگاه خاندان شیعی تاثیر گذار در عصر غیبت صغری بپردازد. اهمیت موضوع: به خاطر عصر غیبت صغری دوره ای کوتاه اما بسیار مهم در تاریخ شیعیان محسوب می‌شود از آن جهت که شیعه با خلاء وجود امام حاضر روبرو شد، در حالیکه در دوران قبل همه مسائل و مشکلات دینی و سیاسی خویش را با مراجعه مستقیم و غیر مستقیم با امام رفع می‌نمود اما با حذف فیزیکی امام در جامعه حیرت و سرگستگی در میان

شیعیان به چشم می خورد. اهمیت این پژوهش در این مسئله است که راهبرد شیعیان را در این عصر برای خروج از این وضعیت مشخص نموده و نقش برخی از خاندان های مهم را در این زمینه مورد بررسی قرار دهد.

۳- سابقه پژوهش :

در ارتباط با خاندان های شیعه در عصر غیبت صغری آثار و مقالاتی به صورت پراکنده و اندک انجام شده است که هر کدام در خور توجه است اما کتاب یا مقاله ای مستقل با این عنوان که همه این خاندان ها را در بر داشته است صورت نگرفته است یا لااقل نگارنده اطلاع ندارد. از جمله آثار و مقالاتی که در ارتباط با موضوع می توان اشاره کرد خاندان نوبختی نوشته ی عباس اقبال که به صورت کلی به شخصیت های معروف و اقدامات آنها پرداخته است. کتاب دیگر تاریخ تشیع نوشته ی سید احمد خضری که در آن به مذهب نوبختیان و اشعریان و اندیشه های آنان را مورد بررسی قرار داده است و اثر دیگر با عنوان اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعه در عصر غیبت صغری نوشته ی حسن حسین زاده شانہ چی از منابعی است که با محوریت غیبت صغری به نگارش در آمده است و نگاهی گذرا و کوتاه به خاندان های شیعی دارد. از جمله مقالاتی که می توان به آنها اشاره کرد مقاله ی خاندان اشعری نوشته ی محمد حاج تقی، به تاثیر خاندان اشعری بر حیات علمی شهر قم در قرون دوم و سوم و چهارم پرداخته و همچنین در حد مقدور انساب و شجره نامه آنها را یافته و بررسی کرده است و مقاله ی دیگر با عنوان آل نوبخت و آل فرات در دائرة المعارف اسلامی به چاپ رسیده است.

۴- سوال اصلی پژوهش:

جایگاه سیاسی، مذهبی و فرهنگی خاندان های شیعه در عصر غیبت صغری چگونه

بود؟

۵- فرضیه های پژوهش:

خاندان های شیعی به تناسب گرایشات سیاسی و فرهنگی خود در عصر غیبت در گسترش تشیع امامی جایگاه ویژه داشتند.

۶- مفاهیم و متغیرها :

مفاهیم :

خاندان های شیعه: خاندان به معنی تبار و دودمان، در اینجا منظور کسانی بودند که با اعتقاد به حقانیت علی (ع) و اعتقاد به امامت او در دوره ای خاص تاثیر گذار بودند نمونه این خاندان ها در عصر غیبت اشعریان ، نوبختیان ، آل فرات و آل بسطام را می توان اشاره کرد. تشیع: گروهی که معتقد به امامت حضرت علی (ع) بر اساس نص جلی و یا خفی پیامبر هستند.

جایگاه: به پایگاه اجتماعی یک فرد در یک گروه و یا به رتبه ی یک گروه در مقایسه با گروه های دیگر اطلاق می شود.

غیبت صغری: پس از شهادت امام حسن عسکری (ع) در سال ۲۶۰ ق بلافاصله غیبت صغرا شروع شد و تا رحلت آخرین نایب امام زمان (ع) تا سا ۳۲۹ق. ادامه داشت به این جهت که از لحاظ زمانی محدود است غیبت صغری نامیده شد.

متغیرها:

گرایشات سیاسی و فرهنگی، گسترش تشیع، عصر غیبت

۷- سوالات فرعی پژوهشی :

- ۱- نقش سیاسی ، فرهنگی ، مذهبی خاندان اشعری در عصر غیبت صغری چه بود؟
- ۲- نقش سیاسی ، فرهنگی ، مذهبی خاندان نوبختی در عصر غیبت صغری چه بود؟
- ۳- نقش سیاسی ، فرهنگی ، مذهبی خاندان آل فرات در عصر غیبت صغری چه بود؟

۴- نقش سیاسی، فرهنگی، مذهبی خاندان آل بسطام در عصر غیبت صغری چه بود؟

۸- پیش فرض های پژوهش

۱- غیبت صغری از سال ۲۶۰ق آغاز شد و سال ۳۲۹ق پایان یافت.

۲- خاندان های اشعری و نوبختی و آل فرات و آل بسطام از خاندان های شیعی در

عصر غیبت بودند.

۹- اهداف پژوهش:

هدف علمی از انجام این پژوهش شناسایی راهبرد اتخاذی شیعیان در عصر غیبت است

که از سوی شیعیان برای تثبیت موقعیت شیعیان انجام می گرفت .

۱۰- روش پژوهش :

نوع روش پژوهش : توصیفی - کتابخانه ای

۱۱- روش گرد آوری اطلاعات و داده ها :

کتابخانه ای

۱۲- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده ها :

توصیفی - تاریخی

توصیفی - تحلیلی

۱۳- سازمان دهی پژوهشی

این پژوهش در پی بررسی نقش و جایگاه خاندان های شیعه در عصر غیبت صغری

شامل ۵ فصل می باشد .

فصل اول : مقدمات شامل طرح تحقیق

فصل دوم : نقش سیاسی، فرهنگی، مذهبی خاندان اشعری در عصر غیبت

فصل سوم : نقش سیاسی، فرهنگی، مذهبی خاندان نوبختی در عصر غیبت
فصل چهارم : نقش سیاسی، فرهنگی، مذهبی خاندان آل فرات در عصر غیبت
فصل پنجم : نقش سیاسی، فرهنگی، مذهبی خاندان آل بسطام در عصر غیبت.
در پایان نیز به نتیجه گیری کلی از مباحث پرداخته شد.

۱۴- کتاب شناسی پژوهش :

در پژوهش حاضر سعی شده است از منابع دست اول و کهن و هر چه نزدیک تر به وقایع مورد نظر استفاده شود اما از آنجا که حکومت‌های این دوره اغلب در اختیار اهل سنت بوده است منابع تاریخی موجود غالباً از نویسندگان اهل سنت می باشد. اهم منابع مورد استفاده در این پژوهش به شرح زیر می باشد.

الف- تواریخ عمومی

۱. تاریخ الرسل و الملوک نوشته‌ی محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰) از مورخان قرن سوم و چهارم هجری می باشد که شهرت او به کتاب تاریخش می باشد. طبری آن را در دو بخش نگاهشته است وی در بخش اول به مباحث خلقت پیامبران و پادشاهان ایران و روم پرداخته است. بخش دوم تاریخ طبری که شامل حوادث و رخداد‌های دوره اسلام است از سال اول هجرت به شیوه سالشمارانه آغاز و به وقایع سال ۳۰۲ ق. ختم شده است. طبری در این قسمت مطالب ارزشمندی درباره خلافت عباسی و همچنین حوادث و رخ داد‌های دوره دوم عباسی ارائه می دهد.

۲. مروج الذهب و معادن الجواهر نوشته‌ی ابوالحسن مسعودی ۲۴۶ ق است. مسعودی رخدادها و وقایع دوره اسلامی را به ترتیب زمانی تنظیم نموده است ولی همانند طبری به روش سال شماری تدوین نیافته و به صورت موضوعی کار کرده است و محور اصلی کار او بر اساس زمان یک خلیفه بوده و حوادث دیگر درون این حوادث کلی قرار گرفته است و با ایجاز و اختصار بیشتری مطالب را بیان کرده است و از تعاملات شیعیان در دستگاه حکومت

نقل کرده است.

۳. الکامل ابن اثیر اثر ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن اثیر (۵۵۵-۶۳۰) از مورخان قرن ششم و هفتم هجری، که شهرت او به کتاب عظیم الکامل می باشد و از مهمترین تاریخنامه های عمومی است کتاب ابن اثیر حوادث تاریخ اسلام را از آغاز تا سال ۶۲۸ق. در بر دارد و شامل حوادث مختلف از شرق و غرب عالم اسلام می باشد. شیوه ابن اثیر در تدوین این اثر شیوه سال شماری بوده که بخش اول آن را با اقتباس از طبری و آثار پس از طبری نوشته است ولی بر خلاف طبری نسبت به اقدامات علویان رویکرد بهتری دارد و اعمال زشت خلفای عباسی را مذموم شمرده است.

ب- کتب رجالی

گروه دیگر از منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است کتب رجالی است. اهمیت آنها بیشتر در مورد مطالب قابل توجهی است که درباره وضعیت علمی و فرهنگی دوره مورد نظر ارائه می دهد. در این زمینه رجال و فهرست شیخ طوسی و همچنین رجال نجاشی از منابعی هستند که اطلاعات خوبی درباره دستاوردهای علمی و فرهنگی شیعیان ارائه می دهد.

در این رساله از ج ۵ کتاب بیشتر بهره گرفته شده است.

ج- آداب ملکداری

الفخری فی الاداب السلطانیة والدول الاسلامیة نوشته‌ی محمد بن علی طباطبا معروف به ابن طقطقی ۷۰۲ق. این اثر از منابع مهم در مورد وضعیت شیعیان به شمار می رود و اطلاعات بسیار مفیدی در مورد وضعیت سیاسی و اجتماعی شیعیان بالاخص درباره حضور شیعیان در مناصب وزارتی و دیوان سالاری دستگاه خلافت عباسی ارائه می دهد. تاریخ فخری در دو بخش تدوین یافته است بخش اول امور حکومتی و آنچه که فرمانروایان باید بدانند بیان می کند بخش دوم در مورد تاریخ دولت های مشهور از زمان خلفای عباسی تا پایان عباسیان

را شامل می شود. آنچه حائز اهمیت است بحث از وزرای حکومت عباسی می باشد که به نحو مطلوبی سخن می گوید و به وضعیت سیاسی شیعیان می پردازد.

د- کتب محلی

کتاب تاریخ قم تالیف حسن بن محمد قمی از علمای سده‌ی چهارم هجری است در عصر فخرالدوله دیلمی به عربی تالیف شد اصل این کتاب به زبان عربی بوده است و بعدها در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ ق توسط حسن بن علی حسن بن عبدالملک قمی به فارسی ترجمه گردید. این کتاب مشتمل بر بیست باب بوده و از نفایس کتب تاریخی است که دارای فواید زیادی می باشد و مطالب ارزشمندی درباره‌ی اسلام آوردن خاندان اشعری و ورود به قم بیان می دارد.

مقدمه

اوضاع سیاسی جهان اسلام در عصر غیبت صغری

اوضاع سیاسی جهان اسلام در عصر غیبت صغری در دستگاه حکومت عباسی تحت تاثیر تحولات پیش آمده، بسیار آشفته و نابسامان بود و در نتیجه‌ی تسلط ترکان، خلافت عباسی در نهایت ضعف به سر می برد. ترکان از زمان خلافت معتصم به دستگاه حکومت راه پیدا کردند و به تدریج بر مناصب اداری و نظامی تسلط یافته و نفوذ شدیدی بر خلیفه و اداره‌ی حکومت به دست آوردند. این سیطره، بر دستگاه حکومت به حدی رسید که تعدادی از خلفای عباسی به وسیله‌ی آنان عزل شده و یا به قتل می رسیدند. تصمیم‌گیری در امور کشوری و لشکری با آنان بود و خلیفه فقط حضور تشریفاتی داشت. از دلایل دیگر آشفته‌گی دستگاه خلافت در عدم توانایی آنان در رسیدگی به امور خلفا و دخالت زنان دربار در امور بود تا جایی که حتی برخی از آنان در امور قضایی و مظالم شرکت می کردند.^۱

در این شرایط، درگیری‌های داخلی میان افراد خاندان عباسی برای تصاحب قدرت و دست یافتن به مناصب خلافت امری عادی بود حتی وزیران و سایر مقامات درباری نیز از این

۱. حسن ابراهیم حسن، *تاریخ سیاسی اسلام*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، بی‌جا، انتشارات جاویدان، ۲۵۳۷، ج

۲، ص ۳۶۶.

امور بر کنار نبودند و برای دستیابی به وزارت و یا مناصب بالاتر با یکدیگر رقابت می کردند.^۱ ضعف و آشفتگی خلافت، اداره‌ی جامعه‌ی بزرگ اسلامی را دچار مشکل ساخته و وضعیت مذکور فرصت خوبی برای مخالفان حکومت، پدید آورده بود. این وضعیت زمینه را برای برخی از امیران محلی، که ادعای استقلال داشتند آماده می ساخت تا از اطاعت عباسیان خارج شوند. با این حال، در این عصر در سرزمین های اسلامی امارت ها و حکومت های مستقل شکل گرفتند که خلیفه‌ی عباسی را به ظاهر قبول داشتند و یا از اساس، خلافت را به رسمیت نمی شناختند.

در عصر غیبت صغری، شش تن از خلفای عباسی به حکومت رسیدند که عبارتند از احمد المعتمد در دوره‌ی غیبت سال ۲۵۶-۲۷۹ق؛ معتضد سال ۲۷۹-۲۸۹ق؛ مکتفی سال ۲۸۹-۲۹۵ق؛ مقتدر سال ۲۹۵ تا ۳۲۰ق؛ قاهر سال ۳۲۰-۳۲۲ق. که آخرین فرد راضی از سال ۳۲۲ تا ۳۲۹ق. یعنی همزمان با وفات نایب چهارم علی بن محمد سمری و پایان غیبت صغری. که در این جا شناخت ادوار حکومتی این خلفا به جهت محوریت بحث غیبت صغری بر این پژوهش ضروری می نماید.

ادوار حکومتی خلفای شش گانه عصر غیبت صغری

محمد معتمد مرکز حکومتش سامرا بود و در طی مدت خلافتش فردی ضعیف و ناتوان بود که دخالت چندانی در امور حکومتی نداشت بلکه اطرافیان بودند که با نفوذ و سلطه‌ی خود به اداره‌ی حکومت می پرداختند، از جمله برادرش احمد الموفق که بر امور غلبه یافت و مستقلانه امور را در اختیار گرفت و حتی فرمان های عزل و نصب وزیران و امیران و دیگر امور حکومتی و نظامی را صادر می کرد.^۲ در دوران نسبتاً طولانی خلافت معتمد، حوادث

۱. سیوطی، *تاریخ خلفاء*، کراچی: کارخانه تجارت کتب، ۱۳۷۸، ص ۳۷۰-۳۸۲.

۲. لابی جعفر محمد بن جریر طبری، *تاریخ الامم والملوک*، ۱۴جلد، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: بی تا، ج ۹، ص ۶۱۴-۶۲۶.